

F A K T Y I P R O B L E M Y

ELŻBIETA TARKOWSKA

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej

JULIUS T. FRASER I MAGICZNA SIŁA CZASU
(1923–2010)„Powiedz mi, co myślisz o czasie,
a będę wiedział, co myśleć o tobie”Julius T. Fraser *The Voices of Time*

20 listopada 2010 r. zmarł w Westport, w Connecticut Julius Thomas Fraser — filozof, fizyk, chronozof, badacz czasu o zasługach wyjątkowych dla ożywienia i intensyfikacji badań nad czasem, dla ich integracji i instytucjonalizacji. Był twórcą chronozofii — nowej, integralnej, interdyscyplinarnej perspektywy w badaniu czasu, łączącej rozproszone wysiłki specjalistów w różnych dziedzinach w celu tworzenia syntetycznego jego ujęcia; był autorem wielu książek na temat czasu, w których na przestrzeni ponad czterdziestu lat przedstawiał swoje inspirujące idee; był redaktorem wielu fundamentalnych dla nowej perspektywy zbiorowych prac, począwszy od słynnych *The Voices of Time* (1966); był wydawcą wielotomowej serii „The Study of Time”, zapoczątkowanej w 1972 r. zbiorowym tomem o tym samym tytule, był także założycielem w 2001 r. czasopisma „KronoScope”, o charakterystycznym podtytule „Journal for the Study of Time”. Był nade wszystko twórcą i wieloletnim przewodniczącym powołanego w 1966 r. Międzynarodowego Towarzystwa Badań nad Czasem (International Society for the Study of Time), skupiającego zainteresowanych problemami czasu badaczy różnych dyscyplin, kierunków i orientacji, artystów aktywnych w różnych dziedzinach i wszystkie osoby zafascynowane tematem czasu i poszukiwaniem rozwiązania jego intrygujących tajemnic we wspólnym interdyscyplinarnym wysiłku. Stworzył środowisko ludzi, których połączyła wspólna idea, spotykających się na sympozjach Towarzystwa i przy innych okazjach, dyskutujących na jego forum, wymieniających się doświadczeniami,

Adres do korespondencji: etarkows@ifispan.waw.pl

odkryciami i odczuciami na temat czasu. Rozmiary i znaczenie tego wielowątkowego dzieła są dziś trudne do oszacowania. Frederick Turner uważa Frasera za najważniejszego filozofa ostatniego stulecia, wielu komentatorów wskazuje na wyjątkowe znaczenie jego dzieła. Jest pewne, że trudno byłoby dziś znaleźć badacza czasu o porównywalnym dorobku i porównywalnych zasługach dla rozwoju refleksji w tej dziedzinie. Dziś, gdy obserwujemy ogromny wzrost zainteresowań problemem czasu ze strony przedstawicieli różnych dyscyplin, gdy rozmaicie rozumiany czas stał się uprawomocnionym i niezmiernie popularnym wątkiem interdyscyplinarnego dyskursu, warto podkreślić zasługi tych, którzy się do tego przyczynili. Julius T. Fraser był jedną z najważniejszych postaci w tym gronie, jeśli w ogóle nie najważniejszą.

Julius T. Fraser (dla przyjaciół po prostu J.T.) urodził się 7 maja 1923 r. na Węgrzech (a jak wspominają jego bliscy współpracownicy, nigdy nie przestał być Węgrem), po drugiej wojnie światowej wyemigrował do Stanów Zjednoczonych, gdzie przez kilka lat pracował jako inżynier wynalazca. Z wykształcenia fizyk, w wieku ponad 40 lat uzyskał stopień doktora w zakresie nauk społecznych i politycznych na podstawie rozprawy na temat czasu („Time as a Hierarchy of Creative Conflicts”). Mniej więcej w tym samym czasie opublikował zbiorowy tom *The Voices of Time: A Cooperative Survey of Man's Views of Time as Expressed by the Sciences and by the Humanities*, który spotkał się z bardzo żywym odbiorem, wzbudził ogromne zainteresowanie i zainspirował wielu badaczy czasu (był też bardzo ważną lekturą dla piszącej te słowa), a dziś należy do klasyki interdyscyplinarnych zmagania z czasem. Publikacja ta i programowy tekst Frasera *The Interdisciplinary Study of Time* stały się punktem wyjścia do powołania międzynarodowego towarzystwa naukowego, aktywnego po dziś dzień, co cztery lata organizującego sympozja zogniskowane wokół wybranego istotnego problemu związanego z czasem, interesującego szeroki krąg badaczy różnych specjalności, artystów, praktyków. Były to na przykład takie kwestie, jak „czas i niepewność”, „czas i pamięć”, „czas i chaos”, „czas i umysł”, „czas i proces”. Materiały konferencji są publikowane w ramach serii „The Study of Time”; jej ostatni, trzynasty tom, pod tytułem *Time: Limits and Constraints*, ukazał się w 2010 r.

Julius T. Fraser jest autorem wielu książek podejmujących problemy czasu: *Of Time, Passion, and Knowledge* (1975), *Time as Conflict: A Scientific and Humanistic Study* (1978), *The Genesis and Evolution of Time: A Critique of Interpretations in Physics* (1982), *Time the Familiar Stranger* (1987), *Time: Conflict, and Human Values* (1999) oraz *Time and Time Again: Reports from a Boundary of the Univers* (2007), także redaktorem lub współredaktorem wielu tomów zbiorowych. Centralnym tematem jego prac jest idea chronozofii — nowej, integralnej i interdyscyplinarnej płaszczyzny refleksji nad czasem, będącej odpowiedzią na charakterystyczne cechy tego zjawiska, czyli złożoność czasu, kompleksowość, wielowymiarowość i hierarchiczność. Pojęcie czasu jest w ujęciu Frasera „wielką filozoficzną syntezą” (jak to określił Michał Heller); jego teoria czasu jako konfliktu obejmuje różne poziomy czasowości, począwszy od najniższych poziomów atemporal-

ności i prototemporalności, na bardzo złożonej socjotemporalności skończywszy. Układ i hierarchia różnych poziomów czasowości wyodrębnionych przez Frasera to podstawa postulowanej przez niego i opracowywanej w kolejnych studiach syntezy interdyscyplinarnej.

Badacze czasu, zwłaszcza wywodzący się spoza filozofii, przez wieki uznanej za jedyną uprawnioną dziedzinę refleksji nad czasem, często uzasadniają swoje zainteresowanie czasem odwołując się do własnych doświadczeń i przeżyć. Dla wielu wybór tego tematu dociekań jest czymś bardzo osobistym. Tak też było w przypadku Juliusa T. Frasera, który całe swoje życie naukowe poświęcił badaniu czasu i dla którego problem czasu był zjawiskiem fundamentalnym, swoistą miarą i probierzem niemal wszystkiego, całego universum. W jednym z pierwszych programowych tekstów napisał wprost: „Powiedz mi, co myślisz o czasie, a będę wiedział, co myśleć o tobie”. We wstępie do pierwszego interdyscyplinarnego tomu, do słynnych *The Voices of Time*, wskazał na doświadczenia drugiej wojny światowej jako na źródło projektu ucieleśnionego po latach w tej książce. To wojna — jak pisał — uświadomiła mu wagę różnych aspektów czasu w życiu człowieka, w tym wolności dysponowania własnym czasem jako fundamentalnego elementu egzystencji. Przede wszystkim jednak doświadczenie wojny pokazało mu szczególnie wyraziście, że człowiek jest nie tylko istotą myślącą, ale także cierpiącą, świadomą śmierci i świadomą czasu. Można w tym kontekście przypomnieć losy dwu wybitnych socjologów czasu — Pitirima A. Sorokina i Georgesa Gurvitcha, absolwentów Uniwersytetu Petersburskiego, wygnanców z rewolucyjnej Rosji, których dramatyczne losy osobiste, banicja i emigracja też spowodowały zainteresowanie problemami czasu i doprowadziły do powstania bardzo interesujących i ważnych dla rozwoju dyscypliny socjologicznych teorii czasu jako zjawiska społecznego i kulturowego. Dla Frasera czas stał się tematem bardzo osobistym, ważnym, angażującym nie tylko pracą i działalność naukową, lecz przenikającym całe życie.

O koncepcjach Frasera i o jego działalności dowiedziałam się przed laty z tekstów Waldemara Voisé, takich jak *Ruch chronozoficzny w Polsce i za granicą* (1974) czy *Chronozofia czyli o krystalizacji integralnej nauki o czasie* (1976). W latach siedemdziesiątych w wielu publikacjach przybliżał on polskim czytelnikom — głównie środowisku naukoznawców i historyków — dyskusje toczące się za oceanem, w kręgu początkujących chronozofów, zafascynowanych czasem i nowymi sposobami jego ujęcia. Potem przyszły lektury własne otwierających nowe horyzonty *The Voices of the Time* i innych książek, między innymi bardzo dla socjologa ważnej książki *Time the Familiar Stranger* (1985). Autora tych prac poznałam znacznie później.

Gdy w latach osiemdziesiątych zgłosiłam swój akces do International Society for the Study of Time, odpowiedział mi sam Julius T. Fraser i tak zaczęły się nasze bezpośrednie kontakty. Gdy podczas dłuższego pobytu w Stanach Zjednoczonych napisałam do niego, natychmiast zaprosił mnie do odwiedzenia go w Westport. Jak dowiedziałam się później, liczni członkowie ISST, chronozo-

fowie początkujący i bardziej zaawansowani, odwiedzali Juliusa i jego żonę Jane w ich domu w Westport. Z zaproszenia tego skorzystałam dopiero po kilkunastu latach, przebywając w Yale University w New Haven, czyli w odległości kilku stacji kolejki podmiejskiej od Westport. Znałam już wtedy Juliusa i Jane z konferencji ISST. Dobrze pamiętam te spotkania, a przede wszystkim ciepłe i słoneczne październikowe popołudnie roku 2001, gdy wybrałam się do miłego, przychylnego ludziom, otwartego i gościnnego domu Fraserów. Julius zaskoczył mnie, wyjmując ze swojej ogromnej kartoteki korespondencję ode mnie sprzed kilkunastu lat. Utrzymywał bliskie kontakty ze wszystkimi ludźmi zainteresowanymi (czy też opętanymi, jak to kiedyś określił Michał Heller), podobnie jak on, problemami czasu, interesował się bardzo członkami International Society for the Study of Time, ich dokonaniem zawodowymi, a także sprawami rodzinnymi. Komentował teksty, zapraszał do współpracy. Interesowały go szczególnie zmiany zachodzące w Europie Środkowo-Wschodniej. Mimo wieku nigdy nie tracił pogody ducha, niemal dziecięcej radości życia, ciekawości i otwartości na pojawiające się problemy, nieustającej fascynacji zagadnieniami czasu. O tych jego cechach, o poczuciu humoru, wrażliwości estetycznej i iście dziecięcym oczarowaniu magią czasu piszą najbliżsi przyjaciele i współpracownicy na łamach ostatniego numeru „KronoScope”, poświęconego jego pamięci. Paul A. Harris, obecny przewodniczący International Society for the Study of Time, w zamieszczonym tam tekście wspomnieniowym zatytułowanym *Honoring Dr. Fraser in His Own Words: Julius's Life in the Light of J.T.'s Theory* pokazuje najściślejszy związek między przebiegiem życia i cechami charakteru Juliusa Thomasa Frasera a jego teorią czasu.

Julius T. Fraser był wybitnym, a może najwybitniejszym, współczesnym badaczem czasu, o niełatwych do oszacowania zasługach dla tego kierunku studiów, dla stworzenia fundamentów oryginalnej współczesnej refleksji nad czasem. Śmierć Juliusa T. Frasera to ogromna strata dla międzynarodowego środowiska badaczy czasu, także dla badaczy różnych innych zjawisk, zainteresowanych tworzeniem interdyscyplinarnych płaszczyzn dyskursu naukowego. Dla środowiska skupionego wokół International Society for the Study of Time, to nie tylko wielka strata, ale jednocześnie wyzwanie, obowiązek i chęć kontynuacji tego dzieła i utrwalania dokonań wybitnego chronozofa.